

Konceptuálna analýza v analytickej filozofii

Marián Zouhar¹

Katedra logiky a metodológie vied Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

1. Úvod

Konceptuálne metódy tradične majú významné postavenie v analytickej filozofii.² Možno aj to je jeden z dôvodov, prečo sa filozofická analýza niekedy fakticky stotožňuje s konceptuálnou analýzou – tvrdí sa, že cieľom filozofovania je skúmanie, analýza, systematizácia nášho konceptuálneho aparátu. Predmetom filozofických koncepcií sú tak pojmy, napríklad pojmy poznania, dobra, významu, spravodlivosti, bytia, príčinnosti, možnosti, pravdy atď.

Niekedy sa však zase stotožňovanie filozofickej analýzy s konceptuálnou analýzou odmieta (no bez toho, aby sa zároveň popieralo využívanie konceptuálnych metód vo filozofii). Tvrdí sa, že filozofické teórie nie sú teóriami pojmov, ale teóriami entít nekonceptuálnej povahy – máme predsa teórie poznania, teórie pravdy, teórie významu, teórie kauzality, a nie teórie *pojmu* poznania, teórie *pojmu* pravdy, teórie *pojmu* významu alebo teórie *pojmu* kauzality. Najzreteľnejšie, no nie výlučne, sa tento názor prezentuje v naturalistických (meta)filozofických koncepciách.

Domnievam sa však, že tento druh argumentácie nestačí na popretie totožnosti filozofickej analýzy s konceptuálnou analýzou. Aj keď pripustíme, že filozofické teórie sa nominálne týkajú entít nekonceptuálnej povahy, predsa len možno naďalej tvrdiť, že cieľom filozofovania je analýza pojmov, ktoré reprezentujú tieto entity nekonceptuálnej povahy. Rámcová hypotéza tohto príspevku, ktorú sa pokúsím aspoň čiastočne – a do istej miery len nepriamo – obhájiť, teda znie: *Filozofická analýza je činnosť, ktorá spočíva primárne v konceptuálnej analýze.*³ O čiastočnú a nepriamu obhajobu pôjde preto, lebo explicitne budem obhajovať inú hypotézu, s ktorou uvedená rámcová hypotéza úzko súvisí. Konkrétne pôjde o túto hypotézu: *Potvrdenie, resp. vyvrátenie filozofických hypotéz podstatným spôsobom závisí od analýzy relevantných pojmov.* Ak sa ukáže, že pri overovaní filozofických hypotéz sa nezaobídeme bez analýzy pojmov, konceptuálnu analýzu musíme považovať za kľúčovú metódu filozofovania.

2. Konceptuálna analýza

Keďže konceptuálna analýza zohráva kľúčovú úlohu v načrtnutom konflikte, treba aspoň stručne priblížiť, v čom táto metóda spočíva. Vo všeobecnosti možno povedať, že konceptuálna analýza je komplexnou konceptuálnou metódou, ktorej cieľom je odhaliť, opísať, prípadne konštituovať vzťahy medzi pojmami v rámci určitého konceptuálneho systému (pričom nemusí byť vylúčené, že odhalenie, opísanie či konštitúcia vzťahov medzi pojmami môže byť len prostriedkom na ceste k dosiahnutiu nejakého ďalšieho teoretického cieľa). Táto charakteristika je veľmi všeobecná, a preto niektoré jej aspekty treba podrobnejšie rozobrať.

V prvom rade termín „analýza“ tu nemožno chápať výlučne v úzkom zmysle ako rozklad niečoho na konštitutívne zložky. Nejde o to, že ak analyzujeme pojem A, tak získame pojmy A₁, ..., A_n, pre ktoré platí, že sú v nejakom zmysle zložkami pojmu A. Presnejšie povedané, hoci v niektorých

¹ Ďakujem Lukášovi Bielikovi a Milošovi Kostercovi za podnetné komentáre a pripomienky k predchádzajúcej verzii state.

² Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0149-12.

³ Konceptuálna analýza vo filozofii neraz súvisí s jazykovou analýzou alebo logickou analýzou (v tom zmysle, že na nenadväzuje, resp. im predchádza) a výsledky toho či onoho druhu analýzy ovplyvňujú podobu a výsledky analýzy iného druhu. Pri jazykovej analýze sa môžu napríklad skúmať spôsoby používania výrazov určitého druhu, pri logickej analýze zase logická forma výrokov určitého jazyka.

prípadoch ide pri konceptuálnej analýze o analýzu tohto druhu, v mnohých prípadoch to tak nie je. Pri konceptuálnej analýze často ide o to nájsť pre pojem A taký pojem B, pre ktorý platí, že nevyhnutne má totožný rozsah s pojmom A, no zároveň spôsob identifikácie tohto rozsahu pomocou pojmu B je z rôznych (epistemických, ale aj iných) dôvodov lepší, názornejší či transparentnejší – napríklad vzhľadom na sledované kognitívne ciele pojem B zreteľnejšie stanovuje podmienky, ktoré musí objekt splniť, aby patril do rozsahu daného pojmu, a teda aj do rozsahu pojmu A. V niektorých prípadoch sa môže stať, že pojem B neobsahuje ako svoje zložky také pojmy B_1, \dots, B_n , pričom pre ľubovoľné B_i (kde $1 \leq i \leq n$) by platilo, že rozsah pojmu A je nevyhnutne podmnožinou rozsahu pojmu B_i , kým v iných prípadoch pojem B môže pozostávať z takýchto pojmov B_1, \dots, B_n . Samozrejme, konceptuálna analýza môže odhaliť aj iné vzťahy medzi dvoma pojmi A a B, než je vzťah nevyhnutne totožného rozsahu. Výsledok konceptuálnej analýzy teda môžeme formulovať v podobe tvrdenia o existencii určitého konceptuálneho vzťahu medzi dvoma pojmi A a B.

Dôležitou súčasťou uvedeného vymedzenia konceptuálnej analýzy je zmienka o konceptuálnom systéme. Každá analýza nejakého pojmu sa musí robiť vzhľadom na nejaký konceptuálny systém, v ktorom sú obsiahnuté aj analyzované pojmy, aj analyzujúce pojmy.⁴ Konceptuálny systém je vymedzený pomocou niekoľkých zložiek:⁵ (i) množiny základných (primitívnych, nedefinovaných) pojmov, (ii) množiny odvodených pojmov a (iii) množiny rozmanitých pojmových vzťahov. Tieto pojmové vzťahy napríklad zachytávajú to, že určité pojmy sú definované pomocou iných pojmov, to, že určité pojmy sú explikované pomocou iných pojmov, to, že určité pojmy sú všeobecnejšie ako iné pojmy atď. Vďaka tomu, že konceptuálny systém obsahuje aj pojmové vzťahy, možno si každý takýto systém predstaviť ako určitú sieť, v ktorej jednotlivé body – pojmy – sú rôznymi spôsobmi prepájané s inými bodmi.

Pri konceptuálnej analýze sa odhaľujú, opisujú, prípadne konštituuju vzťahy medzi pojmi. Keďže konceptuálna analýza sa vždy uskutočňuje vzhľadom na nejaký konceptuálny systém, odhaľovanie a opisovanie vzťahov medzi pojmi možno chápať ako zachytenie už existujúcich vzťahov medzi vybranými pojmi daného systému. Na druhej strane, ak sa vzťahy medzi pojmi konštituuju, fakticky to znamená, že pôvodný konceptuálny systém sa transformuje na nový konceptuálny systém, ktorý sa od predchádzajúceho systému líši niektorými novými vzťahmi medzi vybranými pojmi. Osobitným prípadom konštituovania nových vzťahov medzi pojmi v rámci konceptuálneho systému je prípad, v ktorom sa doň zavádza nový pojem, ktorý sa pri analýze používa. Zaviesť nový pojem fakticky znamená konštituovať určité vzťahy, do ktorých vstupuje nový pojem s niektorými existujúcimi pojmi obsiahnutými v danom systéme – nový konceptuálny systém sa bude od pôvodného systému líšiť novým pojmom a pojmovými vzťahmi.⁶

⁴ Často však možno v literatúre naraziť na skutočnosť, že autori explicitne nepredstavujú konceptuálny systém, s ktorým pracujú. Dôvodom môže byť to, že zrejme ho úplne nepoznajú, resp. poznajú len jeho relevantnú časť, prípadne to, že ho považujú za natol'ko samozrejmy, že ho explicitne uvádzať ani netreba (niečo také sa môže stať, ak sa autor spolieha na to, že predsa každý jeho čitateľ pozná konceptuálny systém v pozadí svojho prirodzeného jazyka). Z niektorých neformálnych konceptuálnych analýz možno dokonca získať dojem, akoby si ich autori ani neuvedomovali potrebu relativizácie konceptuálnej analýzy vzhľadom na nejaký konceptuálny systém.

⁵ Na tomto mieste mi nejde o formuláciu *teórie* konceptuálnych systémov a konceptuálnej analýzy. Mojm cieľom je len načrtnúť niektoré aspekty konceptuálnych systémov. Zaujímavú teóriu konceptuálnych systémov možno nájsť v monografii Materna (2004); pozri aj Raclavský – Kuchyňka (2011), kde sa zavádza dôležitý rozdiel medzi konceptuálnymi a derivačnými systémami.

⁶ Vidieť, že termín „analýza“ sa tu používa širšie, ako je zvyčajné. Analýza sa zvyčajne obmedzuje na odhaľovanie a opisovanie existujúcich vzťahov, kým konštituovanie nových vzťahov nie je typickou črtou analýzy. Napriek tomu sa však domnievam, že v prípade využívania konceptuálnej analýzy vo filozofii je konštituovanie nových vzťahov medzi pojmi častou praxou.

Z uvedenej charakteristiky konceptuálnej analýzy je zrejmé, že ide o metódu, ktorá môže byť deskriptívna, ale aj normatívna. Ak sa pri konceptuálnej analýze len odhaľujú a opisujú vzťahy medzi pojmami, ktoré už v rámci daného pojmového systému existujú, plní výlučne deskriptívnu funkciu – deskriptívna konceptuálna analýza sa zameriava výlučne na opisovanie existujúceho konceptuálneho systému. Ak sa však konštituuju nové vzťahy medzi pojmami, prípadne ak sa dokonca zavádza nový pojem (spolu so sústavou jeho vzťahov s niektorými ďalšími pojmami), tak konceptuálna analýza má normatívnu funkciu – normatívna konceptuálna analýza sa zameriava na výber nového, bohatšieho konceptuálneho systému nahrádzajúceho pôvodný systém.

Konceptuálnu analýzu som charakterizoval ako komplexnú metódu. Mal som na mysli to, že pri jej aplikácii sa môžu využívať aj ďalšie konceptuálne metódy, ako je napríklad definovanie, explikovanie alebo odvodzovanie (jedného pojmu z iného pojmu). Vzťahy medzi pojmami A a B, kde B je výsledkom konceptuálnej analýzy A, môžu spočívať v tom, že obsahujú aj napríklad definície alebo explikácie niektorých pojmov. Skúmanie súvislostí medzi konceptuálnou analýzou s inými konceptuálnymi metódami však nie je súčasťou našich úvah.

3. Konflikt

Po vymedzení konceptuálnej analýzy ako metódy určitého druhu sa vráťme ku konfliktu, ktorý som naznačil v úvode. Podľa jedného pohľadu je konceptuálna analýza dominantnou metódou vo filozofii a dá sa povedať, že používanie iných metód je podriadené konceptuálnej analýze, resp. predpokladajú konceptuálnu analýzu. Ako uvidíme, konceptuálna analýza plní niektoré kľúčové funkcie napríklad pri používaní metódy myšlienkových experimentov. Výborným príkladom tohto spôsobu filozofovania je Strawsonov projekt deskriptívnej metafyziky, ktorý si kladie za cieľ „odhaliť najvšeobecnejšie črty našej pojmovej štruktúry“ (Strawson 1997, 41). Iným pozoruhodným príkladom je zase Russellova analýza pojmu príčiny (ale aj iných pojmov), na základe ktorej ukazuje, že príčinný vzťah neexistuje.⁷ Toto chápanie filozofie sa však dá aplikovať aj mimo rámec tradičnej analytickej filozofie. Napríklad Platónove dialógy možno čítať práve ako príklady konceptuálnej analýzy filozoficky zaujímavých pojmov. Tieto príklady ukazujú, že filozofia sa dá chápať ako konceptuálne orientovaná činnosť. To, samozrejme, zvädza k názoru, podľa ktorého „filozofické otázky sú vo svojej povahe viac konceptuálne ako otázky iných disciplín“ (Williamson 2007, 48). V určitých prípadoch to však dokonca môže zvädzať aj k radikálnejšiemu postoju, podľa ktorého predmetom filozofie sú pojmy; a keďže pojmy sa nachádzajú v neempirickej oblasti, tak aj filozofia sama je neempirická činnosť. Presnejšie, robiť filozofiu znamená participovať na určitej apriórnej činnosti, ktorú možno uskutočňovať z pohodlia vlastného kresla. S pojmami tvoriacimi našu konceptuálnu schému sa môžeme kompetentne zaoberať bez toho, aby sme sa museli konfrontovať s okolitým svetom.

Proti tomuto názoru možno uviesť jednoduchý argument: Ak si vezmeme príklady typických hypotéz, na aké možno naraziť v teóriách patriacich do analytickej tradície, zistíme, že ich predmetom nie sú pojmy ani vzťahy medzi pojmami, ale týkajú sa entít nekonceptuálnej povahy:

- (1) Vlastné mená sú rigidné designátory.
- (2) Materiálne objekty pozostávajú z usporiadaných trojrozmerných temporálnych častí.
- (3) Poznanie je omylné.
- (4) Vedecké hypotézy nemožno verifikovať, ale možno ich nanajvyšš falzifikovať.
- (5) Dôvodmi konania sú motívy.

⁷ Hoci Russell si kladie za cieľ ukázať, že „so slovom ‚príčina‘ sa tak neoddeliteľne spájajú zavádzajúce asociácie, že ho treba úplne vytlačiť z filozofického slovníka“ (Russell 2005, 668), to, čo v skutočnosti robí, je analýza pojmu príčiny (nie analýza používania výrazu „príčina“).

Vo všetkých prípadoch ide o štandardné hypotézy, ktoré majú (vo viac či menej explicitnej podobe) logickú formu $(\forall x)(Fx \rightarrow Gx)$.⁸ Napríklad tvrdenie (3) možno v tejto podobe preformulovať nasledujúcim spôsobom:

(3*) $(\forall x)(x \text{ je poznatok} \rightarrow x \text{ je omylný})$

Je zrejmé, že oborom premennosti premennej x v takýchto kanonizovaných zápisoch viet (1) – (5) nie je množina pojmov, ale množina entít iného druhu: V prípade vety (1) môže ísť o množinu výrazov, v prípade vety (2) môže ísť o množinu materiálnych objektov, v prípade vety (3) môže ísť o množinu poznatkov (ktoré možno chápať buď ako vety určitého druhu, alebo ako významy takýchto viet), v prípade vety (4) môže ísť o množinu viet a v prípade vety (5) zase o množinu dôvodov. Filozofickým problémom a zdrojom kontroverzií je, samozrejme, to, ako objekty týchto druhov chápať, no v každom prípade je zrejmé, že pojmy nie sú.

Podľa prvého názoru by sme tvrdenia (1) – (5) mali interpretovať ako skryté tvrdenia o pojmoch – o pojme vlastného mena, o pojme materiálneho objektu, o pojme poznania, resp. poznatku, o pojme vedeckej hypotézy, resp. o pojme dôvodu. To je v zjavnom rozpore s tým, čo tvrdí konkurenčné stanovisko. Vzniká teda konflikt v tom, aký štatút majú filozofické hypotézy. V konečnom dôsledku sa však tento konflikt týka všeobecnejšej otázky: Je filozofia apriórna disciplína? Alebo je filozofia jednou z empirických disciplín? Prípadne, je filozofia sčasti apriórna, sčasti zase empirická?

4. Kornblithov naturalizmus

Vehementným obhajcom empirickej povahy filozofie je H. Kornblith, ktorý patrí medzi popredných predstaviteľov naturalizmu vo filozofii. Na lepšie pochopenie načrtnutého konfliktu aj jeho zásadných implikácií bude užitočné, ak sa podrobnejšie pozrieme na toto stanovisko, ktoré sa môže zdať v určitých ohľadoch pomerne radikálne.

Kornblith obhajuje quinovskú tézu, podľa ktorej „filozofické otázky nadväzujú na otázky empirických vied“ (Kornblith 2002, 26).⁹ Kornblithovo naturalistické chápanie filozofie možno charakterizovať pomocou dvoch súvisiacich téz:

1. Predmetom filozofickej analýzy sú javy nekonceptuálnej povahy.
2. Fenomény, ktoré filozofická analýza skúma, sú spravidla prirodzenými druhmi.

Prvá téza sa stavia proti názoru, podľa ktorého filozofická analýza je primárne konceptuálnou analýzou, a teda predmetom filozofie sú pojmy, resp. entity, ktoré plnia reprezentačnú funkciu vo vzťahu k svetu:

Filozofov by sme mali chápať tak, že necharakterizujú svoje pojmy, a už vôbec nie ľudové pojmy, ale určité nementálne javy, ako je poznanie, zdôvodnenie, dobro, spravodlivosť atď. ... Podľa tohto názoru cieľom filozofickej analýzy nie je pojem, ktorým niekto disponuje. Skôr je ním kategória, ktorej pojmom je daný pojem. Podľa tohto názoru filozofi chcú pochopiť napríklad poznanie, nie pojem poznania, ktorým niekto disponuje. Niektoré pojmy lepšie vymedzujú daný

⁸ V niektorých prípadoch by sme implikáciu mohli zosilniť na ekvivalenciu, no od tejto komplikácie budem v záujme jednoduchosti abstrahovať.

⁹ Podľa Quina „naturalistická filozofia nadväzuje na prírodnú vedu“ (Quine 1995, 256-257). Za zmienku však stojí skutočnosť, že hneď za touto vetou Quine pokračuje: „Zameriava sa na objasnenie, utriedenie a zjednodušenie najširších a najzákladnejších pojmov a na analýzu vedeckej metódy a evidencie v rámci vedy samej“ (Quine 1995, 257). To znamená, že Kornblithov postoj je oveľa radikálnejší než Quinovo stanovisko, keďže Quine je ochotný akceptovať skutočnosť, že predmetom filozofického skúmania sú pojmy (hoci – a to treba osobitne zdôrazniť – nejde o pojmy v nejakom abstraktnom zmysle).

jav než iné pojmy, takže nie všetky pojmy sú rovnako dobrými vodidlami k danému javu. Naše pojmy sú však len prostriedkami, ktorých pomocou môžeme pochopiť nementálne javy, no samy nie sú cieľom skúmania. (Kornblith 2007, 35-36)

Hoci sa v tomto citáte pojmy považujú za entity mentálnej povahy – čo je dané tým, že Kornblith v citovanom texte reaguje na Goldmanovu mentalistickú teóriu pojmov¹⁰ – ľahko možno túto pozíciu rozšíriť aj na iné koncepcie pojmov. Dôležitým aspektom je len to, že pojmy sú nástroje reprezentácie javov nekonceptuálnej povahy, pričom filozofické otázky sa podľa Kornblitha týkajú práve týchto javov, nie pojmov – nech sa chápu akokoľvek – samých. Epistemológia je Kornblithov najčastejší príklad: Epistemológia sa podľa neho zaoberá poznaním, nie pojmom poznania. Keby sme tvrdili niečo iné, „podarilo by sa nám len zmeniť predmet: namiesto hovorenia o poznaní by sme hovorili o našom pojme poznania“ (Kornblith 2002, 9-10).

Druhá téza dopĺňa a rozvíja prvú tézu. Ak predmetom filozofického skúmania nie sú pojmy, ale javy reprezentované pomocou pojmov, musí ísť o javy, ktoré sa vyznačujú tým, čo Kornblith nazýva *teoretická jednota*, ktorá je predpokladom možnosti systematického spracovania daného javu. Opäť je vhodným príkladom epistemológia:

Epistemológovia by sa podľa mňa mali usilovať pochopiť, čo je poznanie. Existuje robustný jav ľudského poznania a v epistemológii sa predpokladá, že prípady poznania sa vyznačujú značnou teoretickou jednotou – nie sú len nejakým zmanipulovaným druhom, ktorý nezjednocuje nič iné iba naša ochota považovať ich za druh. (Kornblith 2002, 10)

Všetky prípady, v ktorých sme ochotní niečo klasifikovať ako poznanie, resp. poznatok, sa vyznačujú niečím spoločným, pričom tento spoločný aspekt všetkých prípadov sa má odhaliť pri filozofickom skúmaní. Kornblith navrhuje, aby sme možnosť tejto teoretickej jednoty založili na tom, že filozofia – rovnako ako empirické vedy – sa zaoberá prirodzenými druhmi. Poznanie, resp. poznatky tvoria prirodzený druh (pozri Kornblith 2002, 61 a nasl.). V epistemológii napríklad skúmame, na základe čoho patria všetky jednotlivé prípady poznania, poznatky, do jednej kategórie: Jednotlivé poznatky podľa Kornblitha nielen sú prirodzenými javmi, teda javmi, ktoré majú danú povahu nezávisle od toho, ako ich my, používatelia pojmov, reprezentujeme, ale tieto javy spolu tvoria určitú skupinu, druh, vyznačujúcu sa špecifickými charakteristikami. Cieľom hľadania teoretickej jednoty je práve odhalenie týchto charakteristík.

Prácu epistemológa – a fakticky každého iného filozofa – Kornblith opisuje na základe podobnosti s prácou špeciálneho vedca. Ak chceme izolovať nejaký jav, je vhodné začať typickými prípadmi toho, čo považujeme za výskyty javu. Vytvárame hypotézy, ktorých cieľom je charakterizovať tento jav a overujeme ich pomocou dát, ktoré sme zozbierali. Zároveň však rozširujeme naše skúmanie aj na netypické prípady, resp. prípady, ktoré nie sú zjavne typické. Použijúc Kornblithov príklad, ak skúmame vtáky, od typických reprezentantov, ako sú vrabce a sokoly, prechádzame k netypickým predstaviteľom, ako sú pštrosy a tučniaky (Kornblith 2007, 41-42). V prípade filozofie, napríklad epistemológie, zase prechádzame od typických prípadov poznania, t. j. prípadov, v ktorých by sme o nejakom aktérovi bez problémov povedali, že má poznanie, k prípadom, v ktorých to také zrejme nie je. Môže ísť o poznatky v rozmanitých gettierovských situáciách. Samozrejme, všetky tieto prípady slúžia ako podklad testovania či modifikovania našich hypotéz. Nech testovanie dopadne akokoľvek, je zrejme, že hypotézy vytvárame na základe viery, že ich predmetom je oblasť vyznačujúca sa určitou teoretickou jednotou.

Často začíname samozrejmi prípadmi, hoci zatiaľ nechápeme, v čom spočíva teoretická jednota druhu, ktorý chceme skúmať. Cieľom nášho skúmania je pochopenie tejto teoretickej

¹⁰ O Goldmanovej naturalistickej zameranej teórii pojmov pozri napríklad Goldman – Pust (1998) alebo Goldman (2007).

jednoty. Dostaneme sa k tomu starostlivým skúmaním javu, teda niečoho mimo nás, nie nášho pojmu daného javu, niečoho vo vnútri nás. Stručne povedané, skúmanie poznania a filozofické skúmanie vo všeobecnosti modelujem podľa skúmaní prirodzených druhov. (Kornblith 2002, 11)

Pravda, prvú tézu môže naturalista obhajovať nezávisle od toho, či prijme aj druhú tézu. Na druhej strane pridanie druhej tézy robí prvú tézu oveľa silnejšou a odolnejšou. Ak totiž uznáme, že exempláre, ktoré tvoria predmet filozofického záujmu, tvoria prirodzený druh, posilníme vážnosť štatútu filozofie ako vednej disciplíny určitého druhu, a teda vzdialíme sa požiadavke chápať ju ako konceptuálnu analýzu.

5. Hypotéza

Domnievam sa, že ani takýto pomerne radikálny naturalistický postoj nemusí byť v rozpore s konštatovaním, že filozofická analýza je konceptuálnou analýzou. Hlavný dôvod spočíva v tom, že pravdivosť, resp. nepravdivosť filozofických hypotéz do veľkej miery závisí práve od toho, do akých konceptuálnych vzťahov vstupujú pojmy reprezentujúce danú problémovú oblasť. Potvrdenie filozofickej hypotézy teda možno chápať aj tak, že sa akceptujú určité konceptuálne vzťahy, kým jej vyvrátenie zase možno považovať za impulz k zmene daného konceptuálneho systému.

Dalo by sa dokonca povedať, že potvrdenie alebo vyvrátenie filozofických hypotéz *podstatným* spôsobom závisí od konceptuálnych vzťahov v rámci daného konceptuálneho systému. Bez ich zohľadnenia by sme sotva mohli nejakú filozofickú hypotézu potvrdiť, resp. vyvrátiť. Toto tvrdenie je jednoduchý dôsledok povahy filozofických tvrdení, na ktorú pozoruhodným spôsobom upozorňuje G. Bealer: Filozofické tvrdenia sú vo svojej podstate modálne.¹¹ Kým záujem vedy sa sústreďuje na to, čo je skutočné, teda na aktuálny svet, filozofia je modálna v tom zmysle, že ju zaujíma nielen to, čo je, ale aj to, čo môže byť, musí byť, nemôže byť atď.¹² Ak by sme sa pri overovaní filozofických hypotéz mali spoliehať výlučne na empirické metódy, v mnohých prípadoch by sme filozofické hypotézy nemohli ani potvrdiť, ani vyvrátiť.¹³

Zdôvodnenie pravdivosti nejakej filozofickej tézy má spravidla formu argumentu; v ideálnom prípade ide o formu deduktívneho argumentu. Ak je to tak, sme v podstate nútení akceptovať záver

¹¹ Podľa Bealera sa filozofické tvrdenia vyznačujú tromi vlastnosťami – *univerzálnosťou*, *všeobecnosťou* a *nevyhnutnosťou* (pozri Bealer 1996, 3). Univerzálne sú v tom zmysle, že „pre filozofov by boli zaujímavé nezávisle od biologického, psychologického, sociologického alebo historického kontextu“; všeobecné sú zase v tom zmysle, že „sa netýkajú jedného či druhého individua, druhu alebo historickej udalosti“; nevyhnutné sú napokon v tom zmysle, že „filozofi nechcú vedieť, čím veci náhodou sú, ale chcú vedieť, čím veci *musia* byť, čím veci *sú* v silnom zmysle“. Práve modálna povaha filozofických tvrdení je pre Bealera dôvod, prečo si vo filozofii nevystačíme s bežnými metodologickými postupmi používanými vo vede (pozri napríklad jeho kritiku empiricizmu v Bealer 1992) a prečo sa musíme opierať o intuície ako o špecifický druh evidencie; pozri napríklad Bealer (2000; 2004), kde formuluje svoju epistemologicko-metodologickú koncepciu modálneho reliabilizmu. O Bealerovej argumentácii v prospech využívania intuícii vo filozofii nebudem na tomto mieste hovoriť; pozri Zouhar (2015). Domnievam sa, že je možné akceptovať tézu o modálnej povahe filozofických tvrdení a zároveň odmietajúť tézu o kľúčovom postavení intuícii ako evidencie vo filozofii.

¹² Filozofické tvrdenia môžu byť modálne buď explicitne, alebo implicitne. V prvom prípade sa v nich priamo vyskytuje modálny výraz „musieť“, „môcť“, „nevyhnutný“, „možný“ atď. Druhý prípad môže mať niekoľko podôb, pričom pre nás bude zaujímavá tá, v ktorej sa filozofické tvrdenie zmieňuje o vlastnosti, ktorú možno definovať len pomocou modálnych pojmov.

¹³ Netvrdím, že pomocou empirických metód nemožno nijako zistiť, či niektoré modálne tvrdenia sú pravdivé, resp. nepravdivé. Zjavne možno ľahko ukázať, že tvrdenie formy „Je nevyhnutné, že *p*“ je nepravdivé, ak sa ukáže, že *p* nie je pravda v aktuálnom svete; podobne možno ukázať, že tvrdenie formy „Je možné, že *p*“ je pravdivé, ak sa zistí, že *p* je pravda v aktuálnom svete. Tieto prípady však pre nás zaujímavé nie sú, keďže nevyžadujú testovanie vzhľadom na kontrafaktuálne situácie.

argumentu, t. j. danú filozofickú tézu, pokiaľ sme ochotní pripustiť, že premisy podporujúce tento záver sú pravdivé. Keďže záver argumentu spravidla (explicitne alebo implicitne) obsahuje nejakú modalitu, aj niektoré premisy musia byť (explicitne alebo implicitne) modálne. Modálny aspekt filozofickej tézy nemôže byť odvodený výlučne z premís, ktoré sú empirickej povahy, resp. sú zdôvodnené výlučne empirickými postupmi.¹⁴ Aj preto napríklad dôležitú úlohu vo filozofickej metodológii zohrávajú tzv. myšlienkové experimenty alebo kontrafaktuálne scenáre.¹⁵ Premisy filozofických argumentov často opisujú práve výsledky myšlienkových experimentov, ktoré takto vystupujú ako určitý druh evidencie v prospech filozofických tvrdení. Hoci niektoré myšlienkové experimenty sú veľmi pravdepodobné v tom zmysle, že bez akýchkoľvek problémov by sa mohli v reálnom svete vyskytnúť situácie, ktoré opisujú, iné myšlienkové experimenty sa takouto mierou reálnosti nevyznačujú – skôr naopak, ide o situácie, ktoré sa pohybujú na hraniciach toho, čo je mysliteľné. Takéto myšlienkové experimenty – domnievam sa – získavajú svoju presvedčivosť a štatút adekvátnej evidencie práve preto, že sú umožnené naším konceptuálnym aparátom. Možno preto povedať, že často sú súčasťou konceptuálnej analýzy – pomocou niektorých myšlienkových experimentov (okrem iného) potvrdzujeme, resp. modifikujeme konceptuálne vzťahy medzi pojmami v rámci daného konceptuálneho systému.

Využívanie takýchto postupov pri zdôvodňovaní filozofických hypotéz svedčí o tom, že konceptuálna analýza má dominantnú úlohu vo filozofii. Najlepšie možno toto tvrdenie doložiť pomocou vhodného príkladu.

6. Príklad

Nech naším príkladom je filozofické tvrdenie: „Vlastné mená sú rigidné designátory.“ Ide o filozofickú hypotézu patriacu do oblasti filozofie jazyka, pričom ju treba chápať tak, že ide o všeobecne kvantifikovaný výrok formy $(\forall x)(Fx \rightarrow Gx)$. Predmetom tohto tvrdenia sú jazykové výrazy určitého druhu, nie pojmy.¹⁶ V tomto zmysle ide o tvrdenie podobné tým, aké možno nájsť v prírodných alebo spoločenských vedách a aké možno považovať za prírodné zákony, resp. za nomologické tvrdenia podobného druhu. Malo by teda ísť o vhodný príklad podporujúci naturalistickú tézu. Zároveň je zrejmé, že ide o skryté modálne tvrdenie, keďže v predikáte vety sa spomína modálna vlastnosť vlastných mien (a výrazov iných druhov). Vlastnosť *byť rigidný designátor* je v podstate totožná s vlastnosťou *referovať na ten istý objekt vzhľadom na všetky možné svety*.¹⁷

Ako môžeme zistiť, či vlastné mená majú túto vlastnosť? Zistiť, či vlastné mená majú vlastnosť *referovať na ten istý objekt vzhľadom na všetky možné svety* v podstate znamená zistiť, či vzhľadom na všetky možné svety majú vlastné mená vlastnosť *referovať na určitý objekt o*. Empirické testovanie očividne nie je možné, keďže veľká väčšina možných svetov nezodpovedá reálnemu svetu.

Porovnajme túto situáciu s testovaním podobnej hypotézy: „Vlastné mená sú stabilné designátory.“ Nech pojem stabilného designátora vymedzuje akýkoľvek výraz, ktorý v skutočnom svete referuje na ten objekt, ktorý je ním pomenovaný, a v žiadnom časovom okamihu v skutočnom

¹⁴ Ignorujem tu prípady, o ktorých sa zmieňujem v predchádzajúcej poznámke pod čiarou.

¹⁵ Literatúra o myšlienkových experimentoch je bohatá – nebudem ju tu podrobnejšie uvádzať. Spomeniem len dve práce, ktoré vznikli v našom prostredí: Epistemologicky relevantnými aspektmi myšlienkových experimentov sa zaoberá vo svojej knihe M. Picha (pozri Picha 2011); L. Bielik vo svojej stati Bielik (2014) zase predkladá koncepciu myšlienkového experimentovania ako špecifického druhu metódy.

¹⁶ Navyše by malo byť zrejmé, že uvedené tvrdenie nie je ani definíciou, ani explikáciou či iným výrokom, ktorý by sa dal ľahko interpretovať ako výrok o pojmoch.

¹⁷ Existuje viacero pojmov rigidnej designácie, ktoré sa od pojmu spomenutého v hlavnom texte v takých či onakých detailoch líšia. Na naše účely je jedno, ktorý z týchto pojmov by sme si vybrali; dôležité je len to, že všetky z nich sú modálne.

svete nereferuje na iný objekt. Testovať túto hypotézu znamená zistiť, či v nejakom čase vlastné meno začne (z nejakého dôvodu) referovať na iný predmet (pričom sa predpokladá, že sémantická konvencia pre dané meno zostáva v platnosti). V tomto prípade ide o empirické testovanie. Hypotézu o tom, že vlastné mená sú stabilné designátory vo vymedzenom zmysle, môžeme považovať za potvrdenú na základe empirických testov (resp. môžeme ju považovať za hypotézu, ktorá zatiaľ nie je vyvrátená).

To sa však netýka prípadu testovania hypotézy o tom, že vlastné mená sú rigidné designátory. Nestačí, ak v skutočnom svete zistíme, že vlastné mená referujú na ten istý objekt (za predpokladu, že zostáva v platnosti zodpovedajúca sémantická konvencia). Tak totiž zistíme len to, či vlastné mená sú stabilné designátory. A ak vlastné mená sú stabilné designátory, neznamená to automaticky, že musia byť aj rigidnými designátormi. Je zrejme, že na zistenie silnejšej hypotézy musíme podobné testy uskutočniť aj v kontrafaktuálnych situáciách. To sa nám však v princípe nemôže podariť.

Kontrafaktuálne situácie môžeme len modelovať, a teda sa môžeme opierať o myšlienkové experimenty. Môžeme zisťovať, či pre ľubovoľnú kontrafaktuálnu situáciu platí, že hoci sémantické konvencie pre vlastné mená zostávajú v platnosti, nenastáva prípad, že by nejaké vlastné meno referovalo na iný objekt. Lenže zisťovanie tejto veci je značne problematické. Ako som naznačil, kontrafaktuálne situácie môžu nadobúdať rôzne podoby a vyznačovať sa menšími, ale aj radikálnejšími odchýlkami od reálnych situácií. Vzniká teda otázka, čo nám bráni v tom, aby sme nejakú kontrafaktuálnu situáciu modelovali tak, že sémantické konvencie pre vlastné mená zostávajú v platnosti, no zároveň mená referujú na iné objekty? Ved' ak sme ochotní seriózne diskutovať o rozmanitých myšlienkových experimentoch týkajúcich sa dvojčata Zeme a toho, ako používatelia jazyka (nevedome) cestujúci zo Zeme na jej dvojča (a prípadne aj späť), používajú výrazy niektorých druhov na označovanie rôznych objektov, tak predstaviť si situáciu, v ktorej vlastné meno na základe tej istej sémantickej konvencie bude referovať na iný objekt ako v reálnej situácii, by nemalo byť príliš ťažké. Lenže ťažké – ba dokonca nemožné – to v skutočnosti je. Dôvod spočíva v tom, že náš konceptuálny aparát, do ktorého patria aj sémantické pojmy ako pojem rigidnej designácie, neumožňuje formulovať takéto situácie ako *prípustné* kontrafaktuálne situácie. V konečnom dôsledku to znamená, že pri posudzovaní prípustnosti, resp. neprípustnosti kontrafaktuálnych situácií sa musíme opierať o konceptuálnu analýzu.

Táto skutočnosť indikuje, že filozofickú hypotézu by sme mohli zdôvodniť aj tak, že ju priamo odvodíme z niektorých konceptuálnych faktov a prípadne ďalších predpokladov, ktoré by sme boli ochotní akceptovať. Platí to aj v prípade našej ilustratívnej filozofickej hypotézy o rigidnosti vlastných mien. Pokúsme sa o to. Nasledujúci argument je nepochybne deduktívne platný, a teda ak sme ochotní akceptovať jeho premisy, zaväzujeme sa k akceptácii aj jeho záveru:

Argument A

- 1A. Vlastné mená sú konvenčne referujúce výrazy.
- 2A. Konvenčne referujúce výrazy sú rigidné designátory.
- 3A. Teda, vlastné mená sú rigidné designátory.

Opäť predpokladáme, že ide o všeobecne kvantifikované výroky, a teda logická forma argumentu je nasledovná:

- 1A*. $(\forall x)(Fx \rightarrow Gx)$
- 2A*. $(\forall x)(Gx \rightarrow Hx)$
- 3A*. $\therefore (\forall x)(Fx \rightarrow Hx)$

Argument tohto druhu sa však stane skutočne kognitívne zaujímavý až vtedy, keď sa ukáže, že jeho premisy sú pravdivé. Premisu 1A možno obhájiť pomocou tohto argumentu:

Argument B

- 1B. Výrazy sa do jazyka zavádzajú vo všeobecnosti tak, že sa pre ne kodifikujú sémantické konvencie, ktoré vymedzujú, čo výrazy v danom jazyku znamenajú. [empirické tvrdenie o jazyku]
- 2B. Vlastné mená sa korektne používajú tak, že sa nimi pomenúvajú určité objekty, konkrétne nositelia vlastných mien. [empirické tvrdenie o jazyku]
- 3B. Teda: Sémantické konvencie pre vlastné mená stanovujú, na čo vlastné mená referujú, resp. čo pomenúvajú. [dôsledok z 1B a 2B]
- 4B. Teda: Vzťah medzi vlastným menom a predmetom je konvenčný. [dôsledok z 3B]
- 5B. Teda: Vlastné mená sú konvenčne referujúce výrazy. [ekvivalentná formulácia k 4B]

Premisa 1A hlavného argumentu A sa teda dá obhájiť pomocou niektorých empirických tvrdení o jazyku a jeho výrazoch – týmito tvrdeniami sú premisy 1B a 2B argumentu B. Ostatné tvrdenia argumentu B možno odvodiť z týchto dvoch empirických tvrdení pomocou jednoduchých postupov. Za osobitnú zmienku stojí skutočnosť, že premisa 1A nie je explicitne ani implicitne modálna, a teda ju môžeme zdôvodniť na základe empirických predpokladov o fungovaní skutočného sveta – napríklad tých, ktoré sú obsiahnuté v tvrdeniach 1B a 2B. Preto aj premisa 1A je len empirickým tvrdením o vlastných menách, ktoré možno potvrdiť alebo vyvrátiť na základe skúmania empirických aspektov jazyka.

Premisa 2A však už modálna je, keďže sa v nej vyskytuje aj termín „rigidný designátor“. Pri jej obhajobe si už nevystačíme len s empirickými tvrdeniami. Jeden z možných spôsobov, ako obhájiť premisu 2A, je obsiahnutý v nasledujúcom argumente:

Argument C

- 1C. Rigidný designátor je výraz, ktorý referuje na ten istý objekt vzhľadom na všetky možné svety, v ktorých na niečo referuje; nerigidný designátor je taký referujúci výraz, ktorý nie je rigidný designátor. [definícia]
- 2C. Konvenčne referujúci výraz môže byť nerigidným designátorom len v prípade, že na základe tej istej konvencie referuje na rôzne predmety. [dôsledok 1C]
- 3C. Keďže pri zavedení konvenčne referujúceho výrazu do jazyka sa kodifikuje sémantická konvencia, ktorá stanovuje, na ktorý predmet výraz referuje, nie je možné, aby na základe tej istej sémantickej konvencie referoval na nejaký iný predmet. [postulát]
- 4C. Teda: Konvenčne referujúci výraz nemôže byť nerigidný designátor. [dôsledok z 2C a 3C]
- 5C. Teda: Konvenčne referujúce výrazy sú rigidné designátory. [dôsledok z 1C a 4C]

Argument C je založený na tom, že pojem rigidnej designácie vstupuje do určitých systematických vzťahov s niektorými inými pojmami, ako to platí v konceptuálnych systémoch, ktoré sú (aspoň v implicitnej podobe) v pozadí niektorých koncepcií rigidnej designácie. Argument vychádza z konceptuálnych vzťahov medzi pojmami rigidnej designácie, sémantickej konvencie a konvenčne referujúceho výrazu. Vezmime si tvrdenie 2C. Možno ho získať na základe toho, že pojem rigidnej, resp. nerigidnej designácie (definovaný v danom konceptuálnom systéme napríklad pomocou definície 1C) sa aplikuje na konvenčne referujúce výrazy – 2C je výsledok takejto aplikácie a špecifikuje podmienky nevyhnutných rozsahových prienikov pojmov konvenčne referujúceho výrazu a nerigidného designátora. 2C fakticky opisuje určité skutočnosti z daného konceptuálneho systému, a teda možno ho odhaliť pomocou deskriptívnej konceptuálnej analýzy. Na druhej strane 3C som charakterizoval ako postulát – stanovujú sa v ňom vzťahy medzi pojmami zavedenia konvenčne referujúceho výrazu a kodifikovania sémantickej konvencie; v tomto argumente sa preto považuje za postulovanú pravdu to, že identita sémantickej konvencie pre referujúce výrazy neumožňuje, aby výraz referoval na nejaký iný objekt, než je ten, ktorý je tomuto výrazu priradený sémantickou konvenciou. Tvrdenie 3C môže byť výsledkom normatívnej konceptuálnej analýzy. Ide

o postulát, ktorý je určený konceptuálnym aparátom, nie o tvrdenie, ktoré možno akokoľvek empiricky testovať. Na základe definície pojmu rigidného designátora a tohto postulátu získavame záver, podľa ktorého konvenčne referujúce výrazy sú rigidné designátory. A pomocou informácie o konvenčnej povahe vlastných mien, ktorú sme obhájili pomocou argumentu B, môžeme uzavrieť, že vlastné mená sú rigidné designátory.

Aj tento postup, ktorý sme uplatnili pri obhajobe tvrdenia o rigidnosti vlastných mien, ukazuje, že niektoré filozofické hypotézy nemožno obhajovať len pomocou prostriedkov, na ktoré sa odvolávajú naturalistické koncepcie filozofie. Hoci by sme takto mohli obhájiť tézu o tom, že vlastné mená sú stabilné designátory, v prípade tézy o rigidnosti – ktorá je fakticky filozoficky oveľa zaujímavejšia ako téza o stabilnej designácii – je situácia iná. Naturalista by azda mohol reagovať tak, že odmietne tézu o rigidnosti vlastných mien ako filozofickú hypotézu, no tento krok by bol v rozpore s existujúcou praxou vo filozofii. Zdá sa teda, že konceptuálna analýza zohráva kľúčovú úlohu pri zdôvodňovaní filozofických tvrdení – to platí prinajmenšom v prípade tých hypotéz, ktoré sú explicitne alebo implicitne modálne.

7. Záver

V prípade našej ilustratívnej hypotézy sme sa presvedčili o tom, že sa nezaobídeme bez konceptuálnej analýzy. Zároveň treba zdôrazniť skutočnosť, že táto hypotéza nominálne nie je o pojmoch, ale o výrazoch, teda entitách nekonceptuálnej povahy. Je teda možné považovať filozofickú analýzu za konceptuálnu analýzu (resp. považovať konceptuálnu analýzu za kľúčovú filozofickú metódu) a zároveň zastávať názor, podľa ktorého predmetom filozofie nie sú pojmy samé osebe, ale skôr entity nekonceptuálnej povahy. Dôvod, prečo sa pri zdôvodňovaní filozofických hypotéz o entitách nekonceptuálnej povahy uplatňuje práve konceptuálna analýza, spočíva v tom, že ide o hypotézy, ktoré sú explicitne alebo implicitne modálne; ich modálny aspekt vyžaduje, aby sme vo filozofii siahli po iných metodologických postupoch, ako je to v prípade špeciálnych vedných disciplín. Pravda, v prípade tých filozofických hypotéz, ktoré nemajú modálnu povahu, môže byť situácia iná – konceptuálna analýza nemusí zohrávať žiadnu významnú úlohu pri ich zdôvodňovaní.

Dalo by sa namietať, že podobne ako empirickí vedci uskutočňujú reálne experimenty rôznych druhov, filozofi môžu uskutočňovať myšlienkové experimenty a svoje hypotézy potvrdzovať alebo vyvracať pomocou takýchto nástrojov. Konceptuálna analýza tak nie je potrebná. Lenže to je omyl. Zjednodušene povedané, myšlienkové experimenty spočívajú v modelovaní situácií, ktoré sa vyznačujú na jednej strane určitými analógiami s reálnymi situáciami, ale na druhej strane sa v určitých aspektoch od reálnych situácií líšia. Dôležité je pritom vedieť, aká miera odlišnosti od reálnych situácií je prípustná. Táto otázka je však vo svojej podstate konceptuálna, keďže odpoveď na ňu závisí od toho, čo vzťahy medzi pojmi v našom konceptuálnom systéme umožnia. Ak sa teda prihlásime k metodológii využívajúcej myšlienkové experimenty, hlásime sa ku koncepcii filozofickej analýzy ako konceptuálnej analýze.

Zároveň sa však potvrdzuje aj naturalistický postoj o kontinuite medzi sférami vedy a filozofie. Vo filozofických teóriách zjavne pracujeme s dátami, ktoré možno získať zo špeciálnych vedných disciplín (napríklad z lingvistiky, ako to nepochybne v prípade filozofie jazyka je), ale aj z iných zdrojov – napríklad fakty o jazyku, ktoré pochádzajú od kompetentných používateľov jazyka, fakty o dejinách vedy, fakty pochádzajúce z tzv. zdravého rozumu atď. Vo všeobecnosti z týchto zdrojov čerpáme údaje o nekonceptuálnych entitách, o ktorých nominálne sú filozofické teórie. Stanoviť ostrú hranicu medzi filozofiou a ostatnými kognitívne orientovanými aktivitami, ako je veda, nie je zrejme možné a zrejme to ani nie je príliš zaujímavé.

Literatúra

- BEALER, G. (1992): The Incoherence of Empiricism. *Proceedings of the Aristotelian Society* 66, 99-138.
- BEALER, G. (1996): On the Possibility of Philosophical Knowledge. *Noûs* 30, Supplement: *Philosophical Perspectives* 10 (Metaphysics), 1-34.
- BEALER, G. (2000): A Theory of the A Priori. *Pacific Philosophical Quarterly* 81, 1-30.
- BEALER, G. (2004): The Origins of Modal Error. *Dialectica* 58, No. 1, 11-42.
- BIELIK, L. (2014): Thought Experiments: Their Structure and Function. Dostupné z: http://www.amesh.sk/pdf/Bielik-Thought_Experiments_Their_Structure_and_Function.pdf
- GOLDMAN, A. (2007): Philosophical Intuitions: Their Target, Their Source, and Their Epistemic Status. *Grazer philosophische Studien* 74, 1-26.
- GOLDMAN, A. – PUST, J. (1998): Philosophical Theory and Intuitional Evidence. In: DePaul, M. R. – Ramsey, W. (eds.): *Rethinking Intuition: The Psychology of Intuition and Its Role in Philosophical Inquiry*. Lanham – Boulder – New York – Oxford: Rowman & Littlefield, 179-197.
- KORNBLITH, H. (2002): *Knowledge and Its Place in Nature*. Oxford: Oxford University Press.
- KORNBLITH, H. (2007): Naturalism and Intuitions. *Grazer philosophische Studien* 74, 27-49.
- PICHA, M. (2011): *Kdyby chyby: epistemologie myšlenkových experimentů*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- QUINE, W.V.O. (1995): Naturalism; Or, Living within One's Means. *Dialectica* 49, Nos. 2-4, 251-261.
- RUSSELL, B. (2005): O pojme príčiny. In: Russell, B.: *Jazyk a poznanie*. Bratislava: Kalligram, 668-693.
- STRAWSON, P. F. (1997): *Individuá*. Bratislava: Iris.
- MATERNA, P. (2004): *Conceptual Systems*. Berlin: Logos Verlag.
- RACLAVSKÝ, J. – KUCHYŇKA, P. (2011): Conceptual and Derivation Systems. *Logic and Logical Philosophy* 20, č. 1-2, 159-174.
- WILLIAMSON, T. (2007): *The Philosophy of Philosophy*. Oxford: Blackwell.
- ZOUHAR, M. (2015): On the Alleged Indispensability of Intuitions in Philosophy. *Balkan Journal of Philosophy* 7, No. 1, 37-44.